

Epikleza s povjesnog i teološkog gledišta.

(Nastavak.)

§ 3. Poteškoće iz sv. Otaca.

Protestant Warren piše: »Pošto nije do nas došao nijedan tekst priniceske liturgije, ne znamo i ne možemo točno znati, kakova je uistinu bila formula posvete; no ipak možemo nešto o njezinom svojstvu razabrati iz naziva, kojima je opisana. Ponaјprije, to je bila molitva, to će reći, ona nije bila jednostavno recitovanje riječi ustanove ili ikakovih drugih riječi na način formule, bajanja ili čarolije.

Iz ovih riječi razabiremo, kako je Warrenu mila nauka, da su kršćani u prvim vijekovima upotrebljavali molitvu za posvetu kruha i vina, a ne kakovu formulu, koja bi imala moć pretvaranja. Razlog tomu je jednostavan. Ako je bila molitva, tko nam jamči, da ta molitva ima i svoje učinke? Ona nije ništa više, nego jednostavni izraz želje, čeznje vjernika, da kruh i vino postanu tijelom i krvlju Kristovom. Pogotovo, ako ta molitva nije ustanovljena u tu svrhu od samoga Isusa Krista, gubi svu moć pred protestantom, koji niječe dogmatičku vrijednost kršćanska predaje, a u sv. Pismu je ne nalazi. Ja bi rado vidio, kako će pravoslavni bogoslov braniti moć epikleze pred ovakovim protestantom? Tako pravoslavni, koji

---

³⁰ »The text of no ante-Nicene Liturgy having come down to us, we do not and cannot know with precision the exact formula of consecration, but we can infer something of its character from the titles by which it is described. In the first place, it was a prayer, that is to say, it was not merely a recital of the words of institution or of any other words in the shape of a formula, incantation, or charm«. (Liturgy of the antenicene church. London 1912., p. 105).

nijeću pretvorbenu moć riječima ustanove, makar i nehotice pomažu one, koji nijeću samu pretvorbu. Međutim i iz navedenih Warrenovih riječi slijedi nam katolicima u prilog to, što Warren nije uz najbolju volju mogao naći tekst ove molitve, pa prema tome ni epikleze u prenicejskoj dobi.

A sada da vidimo, na čemu Warren osniva svoju tvrdnju, da su posvetne riječi nad kruhom i vinom bile molitva, a ne riječi ustanove. On se poziva na sv. Oce i crkvene pisce prvih stoljeća. Tako navada:

a) Origena (185—254), koji piše: »Nos qui hujus universitatis Conditori gratias agimus, cum precibus et gratiarum actione edimus panes, qui propter orationem (*διὰ τὴν εὐχὴν*) fiunt corpus quoddam sanctum quod sano proposito manducantibus sanctitatem largitur«. (Contra Celsum I. 8. c. 33.)³¹

b) Sv. Justina (oko 100—163 god.), od kojega navodi ovaj stavak: »Quemadmodum per verbum Dei caro factus Jesus Christus salvator noster et carnem et sanguinem habuit nostrae salutis causa, sic etiam illam alimoniam in qua per precem ipsius verba continentem gratiae actae sunt (*δι' εὐχῆς λόγον τοῦ παρ' αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφήν*), ex qua sanguis et carnes nostrae per mutationem aluntur, incarnati illius Jesu et carnem et sanguinem esse edocti sumus«. (Apologia I. c. 66). Warren naziva ovaj stavak teškim radi izraza: »po molitvi, koja sadržaje njegove riječi«, pa kaže, da neki taj izraz uzimaju za riječi ustanove, neki za »Očenaš« a neki za priziv Duha Sv., a sam da ne misli o njemu izreći sud! . . .

Nu Warren polazi dalje, pa kaže, da grčka riječ *ἡ εὐχή* latinska *prex* ili *prex Domini* naznačuju euharističnu posvetnu molitvu. U to ime poziva se dalje na

c) Sv. Ciprijana (200—258), koji kaže: »Quomodo putat (zao svećenik) manum suam transferri posse ad (Dei) sacrificium et precem Domini quae captiva fuerit sacrilegio et crimini?« (Ep. 64. c. 2).

To isto ima vrijediti i za izraze »riječ božja« i »riječ saziva« ili »riječ saziva božjega«. Piše bo

³¹ Waaren navada ove tekstove u engleskom prevodu, nu ja držim da je bolje, ako ostavimo grčki ili latinski tekst, kako se nalazi kod Migne.

d) S v. I r e n e j (oko 140—202. g.): »Quando ergo et mixtus calix et factus panis percipit v e r b u m D e i et fit eucharistia sanguinis et corporis Christi«... (Contra Haereses I. 5. c. 2 n. 2). Na drugom pak mjestu ovako: »Quemadmodum enim qui est a terra panis percipiens i n v o c a t i o n e m D e i (*ἐπίκλησιν τοῦ Θεοῦ*),³² iam non communis panis est, sed eucharistia... sic et corpora nostra percipientia eucharistiam iam non sunt corruptibilia.« (Ibid. I. 4. c. 18. n. 5).

To bi bili u glavnom Warrenovi dokazi, da su posvetne riječi bile molitva, a ne kakova formula, koja izricanjem pretvara kruh i vino u tijelo i krv Gospodnju. Međutim i sam Warren mora priznaći, da je ta molitva mogla imati uključene i riječi ustanove. Sili ga na to priznanje jedan Tertulijanov tekst, koji glasi ovako: »Acceptum panem et distributum discipulis corpus suum illum fecit h o c e s t c o r p u s m e u m d i c e n d o, id est figura corporis mei. Figura autem non fuisset, nisi veritas esset corpus.« (Contra Celsum I. 4. c. 40).³³

Nu ima još drugih izjava sv. Otaca, koje na prvi mah izgledu, kao da idu u prilog današnjoj grčkoj nauci. Ja ću ovdje navesti samo one, koje izrazitije ističu epiklezu.. Sve ove izjave potječu iz 4. stoljeća i dalje.

e) S v. Ć i r i l J e r u z a l e m s k i (oko 313—386. g.) prvi je pisac, koji izričito pripisuje pretvorbu sazivu Duha sv. U svojim katehezama piše: »Panis eucharistiae, p o s t i n v o c a t i o n e m Sancti Spiritus (*μετὰ τὴν ἐπίκλησιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος*) non est communis panis, sed corpus Christi.«³⁴ I opet: »Deinde, postquam nos metipsos per has spirituales laudes sanctificavimus,³⁵ Deum benignum exoramus ut emittat Sanctum Spiritum super proposita, ut faciat panem quidem corpus Christi, vinum vero sanguinem Christi. (*παρακαλοῦμέν τὸν φιλόανθρωπον Θεὸν, τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἐξαποστεῖλαι ἐπὶ τὰ προκειμένα ἵνα ποιήσῃ τὸν μὲν ἄρτον σῶμα Χριστοῦ, τὸν δὲ οἶνον αἷμα Χριστοῦ*).

³² Da se ima ovdje čitati *ἐπίκλησις* a ne *ἐκκλησις*, dokazao je dovoljno Harnack: Die Pfaff'schen Irenäus Fragmente. (Texte und Untersuchungen, 3. Heft 1900, p. 56.

³³ Warren, o. c. p. 107—109.

³⁴ Migne, P. G. 33/1089.

³⁵ Misli naime na pjevanje: Svet, svet, svet.

Omnino enim quodcumque attigerit Spiritus Sanctus id sanctificatum et transmutatum est.«³⁶

f) Teofil, patrijarha aleksandrijski, savremenik sv. Ivana Zlatousta, napisao je protiv Origena ove riječi: »Dicit enim Spiritum Sanctum non operari ea, quae inanima sunt, nec ad irrationabilia pervenire. Quod asserens non recogitat, aquas in baptisate mysticas adventu Sancti Spiritus consecrari: panemque Dominicum, quo Salvatoris corpus ostenditur, et quem frangimus in sanctificationem nostri: et sacrum calicem... per invocationem et adventum Sancti Spiritus sanctificari.«³⁷

g) Sv. Izidor Peluziotski (umro oko 440) piše ovako: »Divino sacrificio contumeliae notam ne inure... Mentem ac rationem bibendo ne absorbe. Verum illud in mente habens. quod divinus Spiritus ex hujus primitiis (misli naime vina) Cristi sanguinem efficit.« (ὡς αἷμα Χριστοῦ ὃ τὴν τοῦτου ἀπαρχὴν τὸ θεῖον ἐργάζεται Πνεῦμα).³⁸

h) Sv. Nil (umro oko 430) piše: »Ante sacerdotis verba et Spiritus Sancti descensum, nudus panis et vinum commune, quae proponuntur, existunt: at post tremendas illas invocationes, et adorandi, et vivifici, et boni Spiritus adventum, non sunt amplius nudus panis et commune vinum... sed corpus et sanguis pretiosus.«³⁹

i) Sv. Ivan Damašćanin (osmo stoljeće) piše tako, da i gdjekoji katotici drže, da je očito za grčku teoriju, t. j. barem za onu, koja osim riječi ustanove traži i epiklezu. Evo njegovih glavnih riječi: »Corpus est divinitati vere unitum, quod ex sancta virgine ortum habuit; non quod illud corpus quod in caelos receptum est descendat, sed quia panis ipse et vinum in corpus et sanguinem Dei transmutantur. Si requiras quonam pacto id fiat, sat tibi sit audire hoc fieri per Spiritum Sanctum... Illud vero dicere alienum non est: quemadmodum naturaliter panis per comestionem vinumque et

³⁶ Ibid 33/1113.

³⁷ Ove se riječi nalaze kod sv. Jeronima, Ep. 98 n. 13 P. L. 22/801, nu on ih ne navodi kao svoju tvrdnju, već Teofilovu.

³⁸ Epist. ep. 313 Zosimo. P. G. 78/363.

³⁹ Epist. l. 1. ep. 44 Philippo Scholastico. P. G. 79/103.

aqua per potionem in corpus et sanguinem comedentis et bibentis transmutantur, nec fiunt aliud corpus quam corpus quod prius exstabat, sic panis qui in prothesi praeparatus fuit, vinum item et aqua, per Spiritus Sancti invocationem et adventum praeter naturae vires in corpus et sanguinem Christi ita convertuntur ut nequaquam duo sint, sed unum et idem.«⁴⁰

Naveo sam samo izraziti je tekstove, nu ima i takovih, koji ne govore tako jasno. Tako n. pr. piše Gregorije Nisenski: »Panis item, panis est initio communis, sed ubi eum mysterium sanctificaverit, corpus Christi sit et dicitur. Sic mysticum oleum sic vinum, cum sint res exigui pretii ante benedictionem, post sanctificationem quae a Spiritu procedit, utrumque eorum excelenter operatur.«⁴¹ Sv. Bazilije navada neke stvari, za koje znamo samo iz predaje. Među ostalim kaže: »Invocationis verba cum conficitur panis eucharistiae et poculum benedictionis, quis sanctorum in scripto nobis reliquit?«⁴² Dakle, kažu naši protivnici, kad bi se riječima ustanove obavljala pretvorba, kako bi mogao Bazilije reći, da ih nije nitko od svetaca napisao, pošto su ih zaista zabilježili i tri evanđeliste i sv. Pavao? Petar Alexandrijski govori o žrtveniku »ubi Spiritus Sancti adventum expectamus.«⁴³ Nu čemu da navadamo ovakove izjave, kad imademo već navedene one izraziti je, koje nam dovoljno pokazuju poteškoće, koje mogu Grci i drugi nesjedinjeni navesti iz sv. Otaca protiv katoličke nauke. Da li pravom, drugo je pitanje, na koje želimo naskoro dati odgovor.

III. Riješavanje navedenih poteškoća.

Navedena svjedočanstva iz liturgije i sv. Otaca činila su se i nekim katoličkim teolozima tako teškima, da su barem donekle branili grčko stanovište. Tako Ambrozije Katarin, Cheffontaine, Lequien, Touttée. Velim donekle, jer nisu nigdje učili, da pretvorba ne biva riječima ustanove, nego su bili mnijenja, da je uz nje potrebita i epikleza.

⁴⁰ De fide orthodoxa, i. 4. c. 13. P. G. 94/1144.

⁴¹ P. G. 4/582. ⁴² P. G. 32/188. ⁴³ P. G. 82/1167.

Oni teolozi, koji naučavaju, da je Isukrist ustanovio sakramentalnu tvar i formulu »in genere«, a ne »in specie«, pa je prema tomu ostavio svojoj crkvi vlast, da jedno i drugo sama pobliže odredi, mogu dosljedno svojoj teoriji izbjeći ovu poteškoću, veleći, da je crkva mogla tom svojom vlašću odrediti, da se euharistija posvećuje bilo riječima ustanove, bilo i samom epiklezom, bilo napokon obojima. Takovo je stanovište u novije vrijeme gledom na epiklezu zauzeo Dr. Buchwald.⁴⁴ Međutim takav odgovor ne zadovoljava s više razloga. Prvi je taj, što ta teorija o takovoj vlasti crkve ne vrijedi za sve sakramente. Svi skoro teolozi, koji brane tu teoriju, izuzimlju krst i upravo euharistiju, jer je od samoga Krista za ta dva sakramenta dovoljno određena i materija i forma, kako se to razabire iz sv. Pisma. Drugi je razlog taj, što ta teorija nije stalno utvrđena ni obzirom na druge sakramente, premda ju neki teolozi, kao n. pr. Dr. F. Schmid,⁴⁵ veoma lijepo obrazložu; crkva bo je sama jasno izrazila, da ona nema vlasti dirati »in substantiam sacramentorum«.⁴⁶ Da pak materija i forma pripadaju »ad substantiam sacramentorum«, dosta je jasno izrekao Benedikt XIV.: »Dicant enim, ubi, quando, in quo concilio facta sit ejusmodi mutatio... Immo oppositum videtur evinci ex Tridentino ubi declarat, a Christo relictam esse Ecclesiae potestatem mutandi quae sacramentorum dispensationem respiciunt, salva illorum substantia; mutatio vero materiae et formae non ad ritum et dispensationem, sed ad substantiam pertinet.«⁴⁷ To isto potvrđuje Pio X. kada osuđuje već navedenu nauku o epiklezi. kakovu je branio list »Roma e l' Oriente«, ovim riječima: »Sed nec ibidem intacta relinquitur catholica doctrina de Sanctissimo Eucharistiae Sacramento, cum perfracte docetur, sententiam suscipi posse, quae tenet, apud Graecos verba consecratoria effectum non sortiri, nisi iam prolata oratione illa quam epiclesim vocant, cum tamen compertum sit Eccle-

⁴⁴ Die Epiklese in der römischen Messe. Wien 1907. Slično već prije Schell: *Katolische Dogmatik*, 1893. t. 3. p. 539.

⁴⁵ *Zeitschrift für kath. Theologie*. Innsbruck 1008., p. 43—56; 254—288.

⁴⁶ Denzinger-Banwart: *Enchiridion sybolorum* 1921. p. 309 nno 931,

⁴⁷ *De synodis*. l. 8. 10, 10.

sia e minime competere jus circa ipsam sacramentorum substantiam quidpiam innovandi.«⁴⁸

Dakle na taj način ne možemo riješiti poteškoću, koju nam zadaje epikleza, pa prema tome valja poći drugim putem. Taj put je dvostruk. Treba ponajprije historički istražiti, kada i gdje se pojavlja prvi puta epikleza, a zatim teološki ispitati, kakav je imala smisao, t. j. što je imala liturgički izreći ili značiti.

§ 1. Spomenici, na koje se nesjedinjeni pozivlju dosta su kasni.

A) Najstariji spomenici grčke epikleze potječu istom iz 4. stoljeća. Kako smo već spomenuli, Marko Efežanin, da dokaže svoj nazor o epiklezi, poziva se na liturgiju sv. Klementa, rimskoga pape, na liturgiju sv. Jakova, sv. Bazilija i Krizostoma. Sv. Bazilije umro je g. 379., a nije imao još ni potpunih 50 godina. Njegova liturgija upotrebljava se na veće blagdane. Nu ni ta liturgija nije sačuvana, kako je bila izvorno od njega sastavljena, ako doista potječe od njega, već kako je bila u porabi polovicom 5. vijeka.⁴⁹ Sv. Ivan Krizostom umro je g. 407. O njegovoj liturgiji možemo reći, da nam je u različitim oblicima predana, a što je glavno, ta se liturgija razlikuje u koječemu od onoga, što sam Krizostom piše o liturgiji svoga doba u svojim spisima.⁵⁰ Predaleko bi se zavezli, kad bi htjeli, da ovo ovdje поближе raščinjamo. Dosta je, da zabilježimo, da Krizostomova i Bazilijeva liturgija nisu starije od druge polovice 4. stoljeća. Kad bi dakle te liturgije i bile sačuvane onako, kako su ih sastavili njihovi auktori, još uvijek ostaje pitanje, da li se njihova epikleza nalazila u liturgijama, koje su prije njih opstojale. No ostavimo za sada to pitanje na stranu, pa pogledajmo, nije li liturgija sv. Jakova i Klementova starija? Kad bi njihovi pisci bili oni, čije ime nose, bilo bi lako dokazati, da su apostoli upotrebljavali epiklezu u današnjem grčkom obliku, nu tome nije tako. Neki su pisci u prvim stoljećima rado svoja djela podmitali bilo apostolima,

⁴⁸ Acta Apost. Sedis, 1011, t. III, p. 119.

⁴⁹ Rauschen: Grundriss der Patrologie. Freiburg 1906., p. 112.

⁵⁰ N. dj. p. 133.

bilo glasovitim muževima iz apostolskog i kasnijega doba, pa se to dogodilo i s mnogim liturgijama, osobito na Istoku. Ne treba misliti, da se to događalo uvijek zlonamjerno, premda su i heretici mogli na taj način laglje svoje nazore prokrasti, ako su ih zaštitili kojim znamenitim imenom. Liturgija sv. Jakova jeruzolimskoga⁵¹ je također jedan između takovih spisova, koji nose krivo ime. Prvi puta spominje se ta liturgija u trulanskom saboru g. 692. u 32. kanonu, da se njome Armencima dokaže, da valja kod mise uliti vode u vino. Nu kako ju imađu jakobite,⁵² koji ju svakako ne bi primili od Carigrada, stalno je, da potječe barem iz prve polovice 6. stoljeća. Premda Le Brun misli, da ta liturgija barem u glavnim svojim potezima doista potječe od sv. Jakova apostola,⁵³ ipak držim, da je ispravnije mnijenje Bickellovo,⁵⁴ da i ta liturgija potječe iz Apostolskih Ustanova, o kojima ćemo naskoro progovoriti. Uistinu, začudna je stvar, da bi liturgija sastavljena izvorno od kojeg apostola, ostala nepoznata skoro 5 stoljeća, i da je ne bi nijedan prijašnji kršćanski pisac spomenuo. Možemo dakle mirne duše reći, da ni ta liturgija nije nikakav svjedok za apostolsko porijetlo epikleze.

A sada ajde da vidimo Klementovu liturgiju. Ova liturgija nije zapravo Klementova, već upravo apostolska, kad bi vjerovali podacima, koje o njoj iznose Apostolske Ustanove. Da se bolje razumijemo, evo o čem se radi. Među inim spisima, koje su nepoznati pisci podmetnuli apostolima, ima i jedan, koji se zove Apostolske Ustanove (lat. *Constitutiones apostolicae*, grč. *Διαταγαι τῶν ἀγίων ἀποστόλων*). Ovo djelo sastoji se od 8 knjiga, koje je po nalogu apostola ili bolje, po njihovom diktiranju, napisao sv. Klemens papa. U 6. knjizi, pod konac 18. glave kažu apostoli: »... Vama biskupima i ostalim svećenicima ostavljamo ovu katoličku nauku... I ohr poslasmo po suslužbeniku našem najvjernijem Klementu i

⁵¹ Danas se upotrebljava samo u Jeruzalemu i na otoku Cipru jedino na dan sv. Jakova (23. oktobra). Druge dane upotrebljava se carigradska liturgija. (Duchesne: *Origines du culte chrétien*, p. 66).

⁵² Monofitska sekta u Siriji, osnovana g. 543. od Jakova Zanzalos, od kojega nosi i svoje ime.

⁵³ Th. Bernard: *Cours de liturgie romaine* Paris 1898., t. I. p. 4.

⁵⁴ Vidi Marković, n. dj. str. 93. bilješka 27.

jednodušnom sinu našem u Gospodu . . . (*καταλεπόντες ὑμῖν τοῖς ἐπισκόποις καὶ λοιποῖς ἱερεῦσιν τήνδε τήν καθολικὴν διδασκαλίαν . . . διαπεμφάμενοι διὰ τοῦ συλλειτουργοῦ ἡμῶν Κλήμεντος τοῦ πιστοτάτου καὶ ὁμοφύχου τέκνου ἡμῶν ἐν κυρίῳ*).⁵⁵ Liturgija se nalazi u 8 knjizi Ustanova.

Ovo djelo ostalo je nepoznato na Zapadu sve do 16. stoljeća. Na istoku su ga poznavali davno prije. Svakako je veoma zanimivo upravo radi toga, što sadržaje najstariji formular cijele mise, koja je ujedno skopčana s ređenjem biskupa. Ugled tih Ustanova je tolik na Istoku, da ga nije mogla uzdrmati ni izjava trulanskog sabora, prema kojoj su heretici natrusili ove Ustanove svojim zabludama. I sam trulanski sabor i kasniji Grci drže za izvorne takozvane apostolske kanone (85 na broju), koji se nalaze u tim Ustanovama. Na nje se pozivlju Niceta Pektoratus, Zonaras, Aristen, Balzamon protiv nekvasnog hljeba, subotnog posta, svećeničkog celibata u rimskoj crkvi. Još u prošlom stoljeću zastupaju apostolsko porijetlo cijelih Ustanova Konstantin u djelu: *Περὶ τῶν τριῶν ἱερατικῶν τῆς ἐκκλησίας βαθμῶν*, kao i izdavači poznatoga djela *Πεδαλιον*.⁵⁶

Kanoni, koji su na koncu 8. knjige dodani, pobrani su većim djelom iz koncila antiohijskog iz g. 341. i drugih koncila. Nešto manje od trećine su nepoznatog vrela.⁵⁷

Što se tiče cijeloga djela, danas je dokazano, da prvih šest knjiga imaju svoje porijetlo od jednog starijeg spisa, nazvanog »Didascalia«, koje sv. Epifanije nazivlje *Διατάξεις τῶν ἀποστόλων*. Ove je pisac Ustanova samo na svoj način proširio. Nadalje 7. knjiga ima djelomice za podlogu takozvanu *Διδαχὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων* iz prvog stoljeća.

Nas zanima najviše 8. knjiga tih Ustanova, u kojoj se nalazi liturgija. Ova knjiga ima prema mnijenju nekih učenjaka svoj izvor u starijim spisima i to: Kanonima Hipolitovim, Ustanovama egipatske crkve, Ustanovama Hipolitovim i napokon u Oporuci Gospodnjoj (Testamentum Domini). Funk naprotiv

⁵⁵ Upotrebljavam veoma hvaljeno izdanje Funkovo: *Didascalia et Constitutiones apostolorum*. Padebornae 1905.

⁵⁶ Prvo djelo je izašlo u Nauffliji 1835., a drugo u Zacynthu 1864.

⁵⁷ Hefele: *Conziliengeschichte*. Freiburg 1873. vol. I. p. 796.

drži, da je genealogija tih spisova obratna, tako da su Ustanove Apostolske njihov izvor.⁵⁸ Nas ta prepirka među učenjacima ovdje ne zanima, prem mi se čini, da Funkovo mišljenje nije ispravno. Za naše je pitanje glavno to, što svi kritičari priznavaju, da su Apostolske Ustanove, pogotovo 8. knjiga nastale tek pod konac 4. ili početak 5. vijeka. Uistinu sasvim je dovoljno barem površno pročitati tu liturgiju, pa da vidiš da je nemoguće, da bi ili apostoli ili Klement papa mogli ovako govoriti. Tako imadu Ustanove u misi ove stavke: »Pro lectoribus, cantoribus, virginibus . . . oremus«; »pro eunuchis in sanctitate ambulatibus oremus: pro iis, qui continentem et religiosam agunt vitam, oremus« (redovnici!); »pueri autem stent ad suggestum, ac diaconus alius ipsis praesit, ne inordinate se gerant«; »diaconi vero stent ad ianuas virorum et subdiaconi ad ianuas mulierum ut nemo egrediatur . . . tempore oblationis«; »duo autem diaconi ex utraque parte altaria teneant flabellum . . . et sensim abigant parva animalia volitantia«; »pontifex una cum sacerdotibus splendidam vestem indutus stansque ad altare«; »post hoc sumat et communicat episcopus, deinde presbyteri, diaconi, subdiaconi, lectores, cantores et ascetae«; »cumque universi et universae communicaverint, accipientes diaconi, quae supersunt, inferant in pastophoria«; exorcista non ordinatur.⁵⁹

Dakle, tuj imademo gotovo sve niže redove; imademo redovnike; imademo biskupa i svećenike koncelebrante; imademo crkvu s više ulaza i s oltarom; povišeno mjesto gdje stoje djeca; sjajno misno odijelo; lepezu za tjeranje muha od kaleža i napokon pastoforija, t. j. vrst sakristije s jedne i druge strane svetišta. I sve to u vrijeme apostola, dok znamo, da su javne crkve sve do Konstantina bile veoma rijetka stvar. Tako znamo da je u Nikomediji opstojala javna crkva, koju su pogani uništili 23. veljače g. 303. Istina, bilo je patricijskih palača, u kojima su kršćani držali svoje sastanke, i koje su se radi mise, koja se tamo obavljala, nazivale crkvama (*κυριακόν*) ili kućom Go-

⁵⁸ Usporedi: Funk, n. dj. str. XVIII. i Rauschen: Grundriss d. Patroł. 1906. p. 184.

⁵⁹ Svi ovi izrazi nalaze se kod Funka, n. dj. str. 491, 495, 497, 517, 519, 529.

spodnjom (dominicum), ali ove palače uza svu svoju udobnost, ne odgovaraju opisu našega pisca, a kamo li drugim stvarima, koje navada. Nadodajmo k tomu, da imade stavaka, koji zvuče arijanski i maćedonijanski, onda je jasno, da potječu iz dobi iza tih hereza. Napokon se u Ustanovama spominje svetkovina Božića na 25. Decembra, a znamo, da je taj dan na Istoku uveden veoma kasno, a u Antiohiju istom 376. Spominjemo to radi toga, što prema svemu izgledu, da je pisac bio iz Sirije i da opisuje liturgiju, kakova je bila pod konac 4. stoljeća u Antiohiji. Dašta, da je morao prekrajati, umetati starije dokumente, jer kako bi inače mogao svoju liturgiju izdavati za apostolsku? Nu pri tome je ipak bio toliko nespretan, da je kazao stvari, koje, kako vidjesmo, nikako ne spadaju u apostolsko doba. Ipak je ta liturgija od velike vrijednosti radi toga, što nije nikada bila u tom obliku nigdje upotrebljavana, pa je prema tomu ostala pošteđena od kojekakvih promjena, što je veoma važno za poznavanje povjesti antiohijske liturgije i jer je služila za podlogu, prema kojoj su nastale mnoge druge liturgije.

Međutim, što se tiče epikleze, jasno je iz rečenoga, da se ta liturgija ne može navesti kao dokaz za apostolsko njezino porijeklo.

Osim ove Klementove liturgije u Ustanovama Apostolskim, imade još jedna liturgija Klementova jakobitska, koja je veoma različna od prijašnje. I ona imade svoju epiklezu i to veoma čudnovatu, pa ćemo se za to kasnije na nju obazrijeti. Ta se liturgija nalazi kod Renaudota i u Migne-ovoj Patrologiji među nepravim djelima sv. Klementa. O toj liturgiji možemo isto tako reći, da je veoma kasnog porijekla, još kasnijeg od Ustanova, pa prema tome ni ona gledom na epiklezu ne dokazuje ništa.⁶⁰

A što je s drugim liturgijama? Kako je već bilo rečeno, nemamo nijedne, koja bi bila starija od 4. stoljeća. I one, koje potječu iz tog stoljeća, bile su podvrgnute kasnijim preinakama, osim kako već spomenusmo, one u Apostolskim Ustanovama, koja nije nikada bila upotrebljavana u svom obliku u kojoj crkvi⁶¹

⁶⁰ Migne. Patrologia graeco-lat. vol. I. col. 1122 sq.

⁶¹ Razlog tomu jest, što su biskupi pravom opazili, da preduge liturgije umaraju vjernike, pa se zato već u 4. stoljeću opaža nastojanje oko pokraćivanja istih.

B) Nepravna epikleza je starija od grčke.

Spomenuo sam prije, da imademo i nepravih epikleza i navedoh onu iz veronskog palimpsesta, Apostolskih Statuta i Oporuke Gospodnje (Testamentum Domini). Da ne nastane pomutnja, valja da o tim trim spisima napose progovorimo nekoliko riječi.

a) G. 1691. objelodanio je Jobi Ludolfi »Statuta Apostolica vulgo sic dicta«. ⁶² Ovo je djelo ostalo dosta u pozadini do najnovijeg vremena. G. 1899. objelodanio je patrijarha Efrem Rahmani ⁶³ knjigu pod naslovom: Testamentum Domini nostri Jesu Christi«. Sad su nastale nebrojene rasprave o obim djelima, a još više je poraslo zanimanje učenjaka za oba spisa, kad je g. 1900. Edmund Hauler izdao knjigu: »Canonum qui dicuntur apostolorum et Aegyptiorum reliquiae«. Dokazalo se naime, da sva tri spisa imaju neke zajedničke djelove međusobno i s Apostolskim Ustanovama. Učenjaci su nastojali, da riješe pitanje, kakova veza postoji među tim dokumentima. Već sam prije spomenuo Funkovo mnijenje, koji drži, da su ovi spisi potekli iz Apostolskih Ustanova, nu Harnack i Achelis drže, da su Apostolski Statuti, ili kako ih Funk i drugi nazivaju, Ustanove egipatske crkve (Constitutiones ecclesiae aegyptiacae), nastali oko g. 300., a iz ovih se razvile Apostolske Ustanove oko 400. g. i napokon Oporuka Gospodnja, poslije god. 400. To je pitanje veoma zamršeno, jer imade sasvim sličnih izraza, rečenica, rasporeda, da cijelih stavaka, koji se nalaze u svim tim spisima, a zatim opet razlika, koje se ne mogu svesti na isti izvor. Nije dakle glavno pitanje, kada su tu spisi nastali, nego iz kojih su izvora crpili. Za prvih 7 knjiga Apostolskih Ustanova znademo, otkuda su tekli, a za liturgiju u osmoj knjizi rekosmo, da je najvjerojatnije, da njezin pisac donosi samo prekrojenu liturgiju, kako ju je vidio u Antiohiji pod konac 4. stoljeća, a kod toga je upotrebljavao i starije spise.

b) Veronski palimpsest nije ništa drugo, nego sačuvani odlomci latinskoga prevođa iz Ustanova egipatske crkve. Nas

⁶² Francofurti ad Moenum.

⁶³ Patrijarha katoličkih Siraca sa sjedištem u Antiohiji, ali koji se sada već više godina nalazi u Rimu, gdje češće u svom istočnom ornatu sudjeluje u katoličkim manifestacijama.

taj palimpsest kao i sami Apostolski Statuti zanimaju radi toga, što XXI. statut i taj palimpsest donose jednu anaforu, t. j. kanon mise (velimo kanon mise, jer anafora zapravo nije drugo do li prefacija, koja sadržaje u sebi cijeli kanon), koji se kasnije pojavlja isprekidan u trim drugim liturgijama, naime u Oporuci Gospodnjoj, liturgiji Spasiiteljevoj, liturgiji Apostolskoj i napokon, ali veoma prekrojen, u liturgiji Klementovoj.

c) Oporuka Gospodnja, koju je Rahmani našao u Mossulu, napisana je u sirskom jeziku u 6. stoljeću. Nu taj sirski prevod uzet je iz grčkog dokumenta, za kojega neki učenjaci tvrde, da potječe iz 2. ili početka 3. stoljeća, te je bio natrušen patripassionizmom i monarhijanizmom, kako se iz same Oporuke vidi, dakle potječe iz doba ove hereze (za vremena pape Kaliksta, g. 217—222.). Nu valja imati na pameti, da je i ovaj grčki dokumenat po svoj prilici potekao od još starijega grčkoga izvornika, koji je bio isto od te hereze. Uistinu g. 1912. našao je Honner u British-Muzeju dva etiopska rukopisa, u kojima nema te hereze. Gdje su crpli ovi rukopisi svoj prevod? Ne znamo, jer iz toga, što ti rukopisi nemaju te hereze, ne možemo stalno zaključiti, da su potekli iz prvobitnog čistog izvora, jer su njihovi pisci mogli sami tu herezu pročistiti, pogotovo kad ti rukopisi potječu iz 18. stoljeća; nu nije isključena mogućnost, da su uistinu prepisani iz kojeg rukopisa, u kojem je sačuvana prvobitna Oporuka. Ako je dakle takova geneza te Oporuke, onda imamo pred sobom dokumenat barem iz početka 3. stoljeća, koji nema grčke epikleze! Međutim ostanimo za sada kod tvrdnje kritičara, koji vele, da je Oporuka nastala iz Apostolskih Ustanova, pa pođimo dalje.

d) Kada su nastali egipatski Apostolski Statuti? Harnack i Achelis, a s njima i mnogi drugi tvrde, da su nastali barem pod konac 3. stoljeća. Funk veli, da su nastali pokraćivanjem iz Apostolskih Ustanova. Mi se ovdje ne ćemo upuštati u pitanje istraživanje u tome, ali jedno ipak naglasujemo: Liturgija ili bolje reći anafora, koja se nalazi u Statutima, mnogo je starija od liturgije Klementove, odnosno Apostolskih Ustanova. Nu prije nego nastupimo dokaze, evo te anafore, kako se nalazi u palimpsestu veronskom i u Statutima. Ova anafora, u latinskom prevodu sačuvana, glasi ovako:

Quicumque factus fuerit episcopus omnes os offerant pacis, salutantes eum, quia dignus effectus est. Illi vero offerant diacones (!) oblationem, quique imponens manus in eam cum omni presbyterio dicat gratias agens: Dominus vobiscum. Et omnes dicant: Et cum spiritu tuo. Sursum corda. Habemus ad Dominum. Gratias agamus Domino. Dignum et justum est. Et sic jam prosequatur: Gratias tibi referimus, Deus, per dilectum puerum tuum Jesum Christum, quem in ultimis temporibus misisti nobis Salvatorem et Redemptorem et angelum voluntatis tuae qui est Verbum tuum inseparabilem, per quem omnia fecisti et beneplacitum tibi fuit; misisti de caelo in matricem Virginis, quique in utero habitus incarnatus est et filius tibi ostensus est ex Spiritu Sancto et Virgine natus: Qui voluntatem tuam complens et populum sanctum tibi adquirens extendit manus cum pateretur, ut a passione liberaret eos, qui in te crediderunt; qui cumque traderetur voluntariae passioni, ut mortem solvat et vincula diaboli dirumpat et infernum calcet et justos illuminet et terminum figat et resurrectionem manifestet, accipiens panem gratias tibi agens dixit: accipite, manducatae: Hoc est corpus meum, quod pro vobis confringetur. Similiter et calicem dicens: Hic est sanguis meus, qui pro vobis effunditur: quando hoc facitis, meam commemorationem facitis. Memores igitur mortis et resurrectionis ejus offerimus tibi panem et calicem gratiam tibi agentes, quia nos dignos habuisti adstare coram te et tibi ministrare. et petimus, ut mittas Spiritum tuum Sanctum in oblationes sanctae ecclesiae; in unum congregans des omnibus, qui percipiunt, sanctis in repletionem Spiritus Sancti ad confirmationem fidei in veritate, ut te laudemus et glorificemus per puerum tuum Jesum Christum, per quem tibi gloria et honor, Patri et Filio cum sancto Spiritu, in sancta ecclesia tua et nunc et in saecula saeculorum. Amen.

Etiopski tekst glasi u latinskom Ludolfovom prevodu ovako: Dominus vobiscum omnibus i. d., a za tim svi svećenici za biskupom mole: Gratias aimus tibi Domine per dilectum filium tuum Jesum Christum, quem in ultimis diebus misisti nobis Salvatorem et Redemptorem, nuncium consilii tui. Iste [est] Verbum quod ex te est, per quod omnia fecisti voluntate tua. Et misisti em de caelo in uterum Virginis. Caro factus est, et gestatus fuit in ventre ejus: et filius tuus manifestatus fuit a Spiritu Sancto, ut impleret voluntatem tuam: et populum tibi efficeret, expandendo manus suas: passus est, ut patiens [afflictos] liberaret, qui confidunt in te. Qui traditus est voluntate sua ad passionem: ut mortem dissolveret; vincula satanae rumperet: et conculcaret infernum, et sanctos educeret, et statuta conderet, et resurrectionem patefaceret. Accipiens ergo panem gratias egit, et dixit: Accipite, commedite, hoc est corpus meum, quod pro vobis frangitur. Et similiter calicem quoque et dixit: Hic est sanguis meus, qui pro vobis effunditur, cum facitis hoc, in commemorationem mei id facietis. Recordantes igitur mortis ejus et resurrectionis ejus offerimus tibi hunc panem et calicem, gratias agentes tibi, quod nos reddi-

disti dignos ut stemus coram te et sacerdotio tibi fungamur. *Suppliciter* oramus te, ut mittas Spiritum tuum Sactum super oblationes hujus ecclesiae pariterque largiaris omnibus, qui sumunt de iis [ut prosit eis ad] sanctitatem: ut replentur Spiritu Sancto, et ad confirmationem fidei in veritate, ut te celebrent et laudent in filio tuo Jesu Christo, in quo tibi [sit] laus et potentia in sancta ecclesia, et nunc et semper et in saecula saeculorum. Amen.

Za ovu dakle anaforu tvrdimo, da je starija od Klementove liturgije, s više razloga. a) Ona sadržaje u sebi arhaizme i to takove, da oni sami govore za starinu ovoga dokumenta. Tako n. pr. Don Cagin vidi u njemu »paulinizam«, t. j. neki djelovi sasvim naliče na neke rečenice sv. Pavla.⁶⁴ Priznajemo, da su mjesta, što ih navodi Cagin, uistinu zanimiva i zaista sadržavaju nešto pavlovskoga u sebi, nu to ne bi bilo dovoljno za našu stvar. Glavnije je b) što ta anafora ne sadržaje diptiha⁶⁵ i što sasvime manjka »Sanctus«. Znademo, koliku su ulogu ti diptisi igrali u misi u prijašnjim stoljećima. Brisati koga iz diptiha značilo je skoro isto što i ekskomunicirati ga iz crkve. »Sanctus« je u misu uveo papa sv. Siksto I. (g. 115—125.?), a iz mučeništva sv. Perpetue (Passio S. Perpetuae) znamo da je taj Sanctus bio pod konac 2. stoljeća već udomaćen u Africi. S druge pak strane možemo držati, da Sanctus nije bio nikada kasnije iz liturgija, pa ni istočnih izbačen, jer nalazimo anafora, osobito istočnih, gdje je očito, da je taj Sanctus kasnije umetnut, jer su anafore nenadano prekinute, samo da se može umetnuti Sanctus, makar kod toga i trpio tok misli. Dapače kod toga su pojedine istočne crkve postupale dosta različno i trebalo je dosta vremena, dok se mjesto za Sanctus ustalilo.⁶⁶ Ne možemo dakle nikako dopustiti, da bi ta anafora, kad bi bila kasnijega porijetla, odnosno kad bi nastala pokraćivanjem Apostolskih Ustanova, ispustila mjesto za diptihe, a pogotovo da bi ispustila Sanctus, koji su smatrali za bitni dio anafore.

c) Pisac Apostolskih Ustanova je majstor, koji je znao upotrebiti sve starije dokumente tako, da ih je prekrajao i pro-

⁶⁴ Dom Cagin, L' Eucharistia, p. 122 sq.

⁶⁵ Diptihi su bili imenici, iz kojih su se u misi čitala imena onih, koje je trebalo imenovati. Danas kod nas »Memento« prije posvete i poslije podizanja.

⁶⁶ Dom Cagin, o. c. p. 125.

širivao po miloj volji. To mu je dokazano ne samo za prvih 7 knjiga Ustanova, nego i za poslanice sv. Ignacija, jer danas kritičari drže kao dokazano, da je isti pisac koji je napisao ove Ustanove, krivotvorio i poslanice Ignacijeve.⁶⁷ To isto učinio je i s našom anaforam. A učinio je to takvim načinom, da je jedva moguće prepoznati u njoj naš dokumenat. Osim toga u Klementovoj liturgiji se jasno opaža, da je pisac bio u sto neprilika, kamo da stavi Sanctus. Pisac u toj liturgiji počima anaforu kaošto to čine i druge liturgije, s Dominus vobiscum, samo što taj Dominus vobiscum ovako razvlači: Gratia omnipotentis Dei et caritas Domini nostri Jesu Christi et communicatio Sancti Spiritus sit cum omnibus vobis. Na to svi odgovore: Et cum spiritu tuo. Zatim: Sursum mentes. Odgovor: Habemus ad Dominum. Gratias agamus Domino. Odgovor: Dignum et justum est. Za tim biskup nastavlja: Vere dignum et justum est... i opisuje veličanstvo Božje, sva njegova dobročinstva prema stvorima, opisuje ljepotu naravi i milosti, djela Božja u starom Zavjetu i dolazi do porušenja Jerihona!... I tu sada kao šaku na oko nastavlja: »Pro omnibus tibi gloria, Domine omnipotens. Te adorant innummerabiles copiae angelorum, archangelorum, thronorum, dominationum, principatum, potestatum, virtutum, exercituum aeternorum, Cherubim ac Seraphim senis alis praediti, binis quidem velantes pedes suos, binis vero capita, et duabus aliis volantes ac dicentes una cum mille milibus archangelorum et denis milibus denum milium angelorum indissinenter ac sine vocis intermissione clamantibus, et omnis populus simul dicat: Sanctus, sanctus, sanctus Dominus Sabaoth; pleni sunt coeli et terra gloria ejus; benedictus in saecula, amen.⁶⁸ Et pontifex postea dicat: Sanctus vere es ac sanctissimus, altissimus et superexaltatus in saecula. Sanctus quoque unigenitus, tuus filius...

Dom Cagin izradio je prekrasnu skrižaljku, iz koje se jasno razabire, kako je auctor našu anaforu prekrajao.⁶⁹

d) Funk hoće da dokaže iz doksologije, kojom završava naša anafora: »Ut te laudemus et glorificemus per puerum

⁶⁷ Rauschen, o. c. p. 181.

⁶⁸ Funk, n. dj. str. 505, 507.

⁶⁹ Dom Cagin, o. c. p. 213—215.

tuum Jesum Christum, per quem tibi gloria et honor Patri et Filio cum Sancto Spiritu, in sancta Ecclesia tua et nunc et in saecula saeculorum Amen«, da je anafora kasnijega porijetla, t. j. iz 5. stoljeća, pošto je u njoj sadržana formula presv. Trojstva, a u drugim starim liturgijama doksologija obično glasi: »Unus sanctus, unus Dominus Jesus Christus in gloriam Dei Patris«. Takova doksologija nalazi se uistinu u Klementovoj liturgiji kod pričesti vjernika, u Krizostomovoj, Jakobovoj, u 5. katehezi sv. Ćirila i kod Didima, zvanog Slijepoga.⁷⁰ Kako je dakle po Funku ova zadnja formula starija, te se njezina promjena u Aleksandriji zapaža tek u 5. stoljeću, slijedi, da je naša anafora istom iz 5. stoljeća. Ali Dom Cagin pravom upućuje na nešto drugoga. U toj doksologiji nalaze se i riječi: »i n s a n c t a e c c l e s i a t u a«, koje se nalaze već kod sv. Pavla: »Ipsi gloria in Ecclesia et in Christo Jesu in omnes generationes saeculi saeculorum«. ⁷¹ Koliko nam je poznato, nijedan pisac poslije trećeg stoljeća ne veže crkve s doksologijom, dok su ju prije barem sv. Ciprijan, pisac Mučeništva sv. Ignacija i sv. Hipolit tako upotrebljavali. Dakle je ta doksologija samo znak najveće starine; a što se u njoj spominju sve tri božanske osobe, nije nikakvo čudo, ta svima je bila poznata barem formula krštenja.

Dakle sve u jedno: Anafora, koja se nalazi u Statutima egipatske crkve mnogo je starija od one u Apostolskim Ustavima. Ona nam je sačuvana netaknuta u veronskom palimpsestu i u etiopskom prevodu. Njezin grčki original se izgubio, ali taj original potječe iz 2. stoljeća. Dapače Th. Schermann misli, da veronski palimpsest sadržaje u sebi dokumenat »Ecclesiastica Traditio«, koji je temelj sviiju statuta i koji je sadržavao u sebi obred ređenja biskupa, svećenika i đakona kao i formulu kanona, pa taj dokumenat pripisuje sv. Klementu.⁷²

Bilo tome, kako bilo, jedno možemo mirne duše reći: Anafora egipatskih Statuta je po priznanju lijepog broja uče-

⁷⁰ De Trinitate. Migne P. G. 39/861.

⁷¹ Ephes. 3, 21.

⁷² Schermann: »Ein Weiherituaie der römischen Kirche am Schlusse des ersten Jahrhunderts. München 1913. Prema tome bi egipatski Statuti, koje Schermann naziva »Ecclesiastica Traditio« i naša anafora potjecali već iz 1. stoljeća. No to se ne da tako lako dokazati.

njaka najstarija anafora, a upravo ova anafora nema grčke epikleze!

d) Epikleza u rimskoj liturgiji. Za potvrdu, da je epikleza sastavni dio posvetnih riječi, pozivlju se nesjedinjeni i na rimske i galikanske formulare. Što se tiče galikanske liturgije, naveli smo par primjera, koji izgledu da idu u prilóg grčkoj nauci. Nu valja imati na pameti, da ni ovi formulari ne prelaze 4. stoljeća, dapače da su i mnogo pozniji. Osim toga, što se tiče galikanskih formulara, mnogi od njih uopće nemaju epikleze, a i oni koji ju imaju, ne zadavaju nam nikakve poteškoće, jer njihove epikleze imaju sasvim drugi smisao, nego bi to htjeli nesjedinjeni. To ćemo vidjeti, kad bude govor o teološkoj vrijednosti epikleze. Preostaje dakle, da se obazremo na rimsku liturgiju. Da današnja rimska liturgija nema grčke epikleze, o tom ne sumnja nitko, ali da je nekada imala takovu epiklezu, tvrde mnogi učenjaci, pa i katolici, pa kažu, da imade i danas u rimskom misalu tragova te epikleze.⁷³ Ali kada nastaje pitanje, kako je ta epikleza glasila i kada je bila uvedena, onda se može odgovoriti samo nagađanjima.

Da je u rimskoj liturgiji opstojala epikleza, dokazuju njezini pristaše u glavnom ovim svjedočanstvima:

a) Gelazije papa (g. 492—496.) piše ovako: »Et certe imago et similitudo corporis et sanguinis Christi in actione mysteriorum celebrantur. Satis ergo nobis evidenter ostenditur hoc nobis in ipso Christo domino sentiendum, quod in ejus imagine profitemur, celebramus et sumimus: ut sicut in hanc scilicet divinam transeunt Sancto Spiritu perficiente substantiam, sic illud ipsum mysterium principale, cujus nobis efficientiam virtutemque veraciter repraesentat, ex quibus constat proprie permanentibus, unum Christum, quia integrum verumque permanere demonstrant.«⁷⁴

Na drugom opet mjestu piše isti papa: »Sacrosancta religio quae catholicam tenet disciplinam, tantam sibi vindicat

⁷³ Da ne govorim o katolicima, spominjem ovdje ruskog svećenika Malceva, koji je to dokazivao na drugom unijonističkom kongresu u Velehradu. (Vidi Acta II. Congressus Velehradiensis. Praga 1910. p. 135—143.).

⁷⁴ Thiel: Epistolae Romanorum Pontificum genuinae, t. I. p. 77.

reverentiam, ut ad eam quilibet nisi pura conscientia non audeat pervenire. Nam quomodo ad divini mysterii consecrationem caelestis Spiritus invocatus adveniet, si sacerdos, qui eum adesse deprecatur, criminosis plenus actionibus reprobetur.⁷⁵

b) Pavao đakon u Životu sv. Gregorija pape (g. 590—604) piše ovako: »Praescius conditor noster infirmitatis nostrae ea potestate, qua cuncta fecit ex nihilo et corpus sibi ex carne semper virginis, operante Sancto Spiritu fabricavit, panem et vinum mixtum, manente propria specie in carnem et sanguinem suum ad catholicam precem ob reparationem nostram Spiritus sui sanctificatione convertit«.⁷⁶

Kada se pak pita, gdje se vide ostaci te epikleze, onda se njezini branioci razilaze tako, da imademo barem četiri nazora. Većina vidi ostatke epikleze u odlomku: *Suplices te rogamus*; drugi opet u odlomku: »*Quam oblationem tu Deus in omnibus benedictam, adscriptam, ratam rationabilemque facere digneris, ut nobis corpus et sanguis fiat D. N. J. Chr.*, jer ovaj odlomak najbolje odgovara grčkoj epiklezi. Neki opet drže, da ima više tih epikleza. Tako vide epiklezu i u: *Supplices, i u: Quam oblationem, i u molitvi kod prikazbe: »Veni sanctificator omnipotens aeterne Deus«*. Napokon neki misle, da je u rimskoj misi ostala uspomena na epiklezu u položenju ruku nad darove prije pretvorbe.

Ostavimo za sada po strani ta nagađanja, pa pitajmo rađe, što nam o rimskom kanonu govore najstariji podaci. O prvim trim stoljećima znamo veoma malo kako je taj kanon izgledao, osim da prihvatimo Schermannovu tvrdnju, koju već spomenuh, prema kojoj veronski palimpsest sadržaje rimsku liturgiju pod konac 1. stoljeća. Isto tako Kanoni Hipolitovi, ako su uistinu napisani, kako neki tvrde, od njega u Rimu, bili bi krasan izvor, ako ne za sam tekst kanona, a to barem za obred rimske mise u 3. stoljeću. Nu kako je Schermannova tvrdnja problematična, a Hipolit ne donosi teksta, ne preostaje drugo, nego da se obratimo na druga svjedočanstva, a ta su

⁷⁵ U istom djelu, p. 486 i Migne, P. L. 59/143.

⁷⁶ Vita Gregorii papae, 23. Migne, P. L. 75/53.

takozvani Sacramentariji i to Leonov, Gelazijev, Grgurov, koji imaju formule rimskih misa. Nu ti Sakramentariji nisu stariji od 6. stoljeća. Ipak su iz njih učenjaci nastojali naći primitivni rimski kanon, dašta s problematičnim uspjehom. Liber potificalis, koji opisuje djela pojedinih papa, a potječe iz 6. stoljeća, donosi pojedine stavke, koje su neki pape uveli u kanon. Tako kaže za papu Alexandra (105—116.): »Hic passionem Domini miscuit in praedicatione sacerdotum, quando missae celebrantur«. Što te riječi znače, teško je reći. Duchene, a uz njega pristaje i Batiffol, drži, da je Alexander uveo u kanon riječi: »Qui pridie quam pateretur,« dočim drugi misle, da je taj papa uveo u kanon zahvalu za djelo otkupljenja, pošto se prije zahvaljivalo samo za djelo stvorenja, kako se to razabire iz lista Klementovog na Korinćane, glava 33—34.⁷⁷ Za papu Leona I. (g. 440—461.) kaže ta ista knjiga, da je odredio da se u misi kaže: »Sanctum sacrificium et cetera«. Dakle: sanctum sacrificium, immaculatam hostiam, u molitvi: »Supra quae propitio ac sereno vultu respicere digneris . . ., koja je sjegurno opstojala već za Damaza pape. Gregorije papa (590—604.) uveo je u: »Hanc igitur« ove riječi: »diesque nostros in tua pace disponas atque ab aeterna damnatione nos eripi et in electorum tuorum jubeas grege numerari«. Isto tako za njegovog vladanja uveden je Očenaš nakon kanona.⁷⁸ Sve to nam je dokazom, da su u rimskom kanonu zaista uvedene ovdje ondje preinake. Nu sve ove preinake ne diraju u jedan dio kanona; taj ostaje kao Sancta Sanctorum, kako lijepo veli, povadajući se za Caginom, Batiffol.⁷⁹ A koji je to dio? Onaj, koji sadržaje riječi pretvorbe. Auktor djela De sacramentis, koji je živio pod kenac 4. stoljeća, a ne kako bi neki htjeli, istom u 6. ili 7. stoljeću, i koji kaže, da u svemu slijedi rimsku crkvu: »Cujus typum in omnibus sequimur et formam,«⁸⁰ piše ovako: »Vis scire quia verbis caelestibus consecratur? Accipe quae sunt verba. Dicit sacerdos: Fac nobis, inquit, hanc oblationem ascriptam, ratam, rationabilem, acceptabilem, quod figura est corporis et sanguinis Domini nostri Jesu Christi.«

⁷⁷ Batiffol: Etudes d'histoire. L'eucharistie. Paris 1907., p. 350.

⁷⁸ Batiffol, o. c. p. 352. ⁷⁹ O. c. p. 351. ⁸⁰ O. c. 346, nota 3.

Qui pridie quam pateretur, in sanctis manibus suis accepit panem, respexit in caelum ad te, sancte pater omnipotens, aeterne Deus, gratias agens, benedixit, fregit fractumque apostolis suis et discipulis suis tradidit, dicens: Accipite et edite ex hoc omnes. Hoc est enim corpus meum, quod pro multis confringetur. Similiter etiam calicem, postquam cenatum est, pridie quam pateretur, accepit, respexit in caelum ad te, sancte pater omnipotens, aeterne Deus, gratias agens, benedixit, apostolis suis et discipulis tradidit dicens: Accipite et bibite ex hoc omnes: hic est enim sanguis meus.

Et sacerdos dicit: Ergo memores gloriosissimae passionis... offerimus tibi hanc immaculatam hostiam, incruentam hostiam, hunc panem sanctum et calicem vitae aeternae, et petimus et precamur ut hanc oblationem suscipias in sublimi altari tuo per manus angelorum tuorum, sicut suscipere dignatus es munera pueri tui iusti Abel, et sacrificium patriarchae nostri Abrahae, et quod tibi obtulit summus sacerdos Melchisedech.⁸¹

Istina, auktor knjige De sacramentis nije nam donio cijelog rimskog kanona, kako je izgledao u 4. stoljeću, nu i ono što je donio, dovoljno dokazuje: a) da se pretvorba zbiva riječima ustanove, koje se nalaze u odlomku: Qui pridie quam pateretur, b) da »Supplices te rogamus,« koji se nalazi danas u rimskom misalu ne može biti ostatak grčke epikleze, pošto se taj Supplices nalazi u maloj preinaci već u 4. stoljeću u rimskoj liturgiji, gdje nije nikako mogao imati smisao te epikleze, pošto je već prije nje na oltaru »immaculata hostia, rationabilis hostia, incruenta hostia, panis sanctus et calix vitae aeternae«. Isto tako c) da onaj »angelus« ili anđeli, kako veli auktor De sacramentis, ne naznačuje Duha Sv., već uistinu anđela, jer je bila štara misao, da andeo sudjeluje kod sv. žrtve i jer bi bio nesmisao kod Auktora, kad bi mislio na Duha Sv. pod riječima: »per manus angelorum tuorum.«⁸²

Ako dakle imade, kaošto uistinu imade tekstova, koji podsjećaju na epiklezu, kaošto i svjedočanstva pisaca, koji Duhu Sv. pripisuju stalno djelovanjê u sv. žrtvi, ne treba stoga odmah

⁸¹ O, c. p. 353.

⁸² Batiffol, o. c. p. 360.

zaključivati, da je svako takovo svjedočanstvo dokaz za opstojnost grčke epikleze u rimskoj liturgiji. Iz onoga, što smo spomenuli o anafori egipatskih Statuta, možemo mirne duše dopustiti, da je nekada i u rimskoj liturgiji, koja ima svoje srodnosti s egipatskom, zaista opstojala epikleza, ali ta nije imala smisla grčke epikleze, već se svakolika odnosila na duhovnu korist vjernika. Ako tko baš hoće, da u »Supplices te rogamus« vidi ostatke epikleze, onda su to ostaci neprave, a ne grčke epikleze. Danas smo na čistom barem u tome: a) Da nema uopće nikakvog stalnog dokaza za opstojnost grčke epikleze prije druge polovice 4. stoljeća. b) Da ta epikleza ima svoje porijeklo na Istoku i to po svojoj vjerojatnosti u Siriji. c) Da ona nije općenita liturgijska zasada, jer je nema u rimskoj liturgiji, a što se tiče ostalih latinskih liturgija, od 68 misa u Missale gothicum ima epiklezu samo 18 misa; 11 misa iz Mona ima 6 epikleza; 20 misa iz Missale gallicanum vetus ima 3 epikleze, a misal iz Bobija nema upravo nijedne.⁸⁸ Kod toga valja imati na umu, da i ove epikleze, kakogoder naliče na grčku, nemaju isti smisao s njom.

Dakle prije druge polovice 4. stoljeća nema dokaza za grčku epiklezu; ona je istočnog porijekla; pod konac 4. stoljeća donosi Auktor knjige De sacramentis najglavniji dio rimskog kanona, gdje nema epikleze; nemamo nikakvog pozitivnog svjedočanstva, da je u tom razdoblju, t. j. od 350—400, bila uvrštena ili izbačena iz tog kanona — što nam preostaje drugo nego da reknemo: Rimski liturgija nije poznavala prva 4. stoljeća grčke epikleze?! Da li je bila kasnije uvedena, pa onda opet izbačena? Ima liturgista i povjesničara koji tvrde, da je bila uvedena, ali da je bila brzo, ne izbačena, nego prekrojena, da ne dadne povoda zabludama, u koje su mogle zavesti neke epikleze, pa da su njezini ostaci današnji: »Supra quae sereno vultu« i »Supplices«. Na taj su način razumljivi oni citati Gelazijevi i Pavla dakona. Ali odgovaramo, da se ovi citati mogu i bez toga razumjeti. Prvi citat iz Gelazija nema uopće nikakvog posla s epiklezom, već radi o dvijem naravima u Kristu, gdje se govori u mnogočemu za Teodoretovim djelom Eranistes i drugim istočnim piscima protiv monofizita.

⁸⁸ Cagin: L' eucharistie p. 59, 60.

Ako dakle u usporedbi utjelovljenja s euharistijom spominje djelovanje Duha Sv., iz toga još ne slijedi, da to u euharistiji biva po epiklezi, niti to Gelazije izrično kaže.

Drugi citat ne mora naznačivati upravo rimsku liturgiju, već uopće liturgiju, bilo istočnu, bilo zapadnu, gdje se nalazila epikleza. Dakako da taj odgovor ne zadovoljava svakoga. S druge strane opet, tko to tvrdi za rimsku liturgiju, neka odgovori na ovu poteškoću: Papa Vigilije (g. 538—555.) piše biskupu Profuturu u Bragi: »*Ordinem quoque precum in celebritate missarum nullo nos tempore, nulla festivitate significamus diversum; sed semper eodem tenore oblata Deo munera consecrare. Quoties vero paschalis aut ascensionis Domini, aut pentecostes et epiphaniae, sanctorumque dei fuerit agenda festivitas, singula capitula diebus apta subjungimus, quibus commemorationem sanctae solemnitatis aut eorum facimus, quorum natalitia celebramus: cetera vero ordine consueto prosequimur. Quapropter et ipsius canonicae precis textum direximus subter adjectum, quem Deo propitio ex apostolica traditione suscepimus. Et ut caritas tua agnoscat, quibus locis aliqua festivitibus apta connectimus, paschalis diei preces simul adjecimus.*«⁸⁴ Ovdje papa Vigilije prosvjeduje protiv umetaka (embolizama), koji su preotimali maha u galikanskoj i mozarapskoj liturgiji. I u rimskoj liturgiji ima prema njegovom svjedočanstvu promjena za pojedine svetkovine, ali ove ne diraju u kanon. Taj ima ostati svet i netaknut, kako ga je rimska crkva apostolskom predajom primila. Bi li mogao ovako papa Vigilije govoriti, kad bi bila u 5. stoljeću učinjena onakova promjena, kaošto je umetak grčke epikleze? Začudno je to, što nam upravo o toj epiklezi ne kaže baš nitko, koji ju je papa uveo, dok Liber Pontificalis bilježi druge, mnogo manje stvari. Istina, mogao bi tko reći, da se Vigilijeve riječi odnose lih na najuže riječi pretvorbe. Dobro, neka bude i to, prem njegov tekst drugačije zvuči, ali do sada nije mogao nitko dokazati ni toga, kada se ta epikleza promijenila u »*Supra quae*« i »*Supplices*«, pogotovo je to teško dokazati, pošto se taj »*Supplices*« u glavnom već pod konac

⁸⁴ Cagin: *L' eucharistie*, p. 59.

4. stoljeća nalazi u kanonu, kako to razabiremo iz Nazovi-Ambrozija (Pseudo-Ambrosius, aktor djela De Sacramentis).

Što se napokon tiče teksta iz Života sv. Gregorija, taj ne dokazuje upravo ništa gledom na epiklezu. On kaže samo to, da imade Duh sv. udjela kod pretvorbe *ad praecem catholicam*. Koja je to »prex«? Zar epikleza? Neka vjeruje, tko hoće!

Sve dakle u jedno. Ne može se stalno dokazati, da je rimski kanon ikada imao ikakvu epiklezu, a najmanje grčku. Zato imade u novije vrijeme auktora, koji zabacuju svaku epiklezu u rimskoj liturgiji, kao De Puniet, Batiffol, Varaine; dočim mnogi drugi brane barem nepravu epiklezu, kojoj vide tragove napose u »Supplices«.

D) Odakle onda grčka epikleza? Danas je skoro jednodušno mnijenje, da potječe iz 4. stoljeća, kao ustuk protiv maćedonijevaca. Tako Schermann, Baumstark, Buchwald, Rauschen i drugi. Batiffol sjajno pobija mnijenje, da je ta epikleza sastavni dio liturgije, jer prema Serapijonovoj anafori u aleksandrijskoj crkvi nije bio sazivan Duh sv. da obavi pretvorbu, već Verbum. Isto tako u trećem stoljeću u rimskoj crkvi, ako sudimo po spisima Hipolitovim i Novacijanovim, nije Duh sv., već anđeo, koji prinosi Bogu tijelo i krv Gospodnju, a pravom tvrdi Batiffol, da se pod tim anđelom nema razumijevati Duh Sveti, kako smo već spomenuli. U aleksandrijskoj crkvi prvi puta spominje epiklezu Petar Aleksandrijski (373—380.), pa zato Baumstark drži, da je u to doba bila i donešena iz Sirije u Aleksandriju.⁸⁵

Istina, Pfaff je htio dokazati, da je grčka epikleza opstojala davno prije 4. stoljeća, pa se u to ime pozivao na sv. Ireneja, među čijim spisima da je otkrio i ovaj ulomak: „*τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκκαλοῦμεν ἵνα ἀποθήνη τὴν θυσίαν ταύτην καὶ τὸν ἄρτον τὸ σῶμα καὶ τὸ ποτήριον τὸ αἷμα Χριστοῦ*“ (Sazivamo Duha Svetoga da prikaže ovu žrtvu i kruh tijelom i vino krvlju Kristovom.) Ali Harnack mu je sjajno dokazao, da su to krivotvorine.⁸⁶ Dakle nikud napred od 4. stoljeća!...

⁸⁵ Batiffol u: *Revue du clergé français* 1908. p. 641—662 i Baumstark: *Liturgia romana*... Roma 1904. p. 45.

⁸⁶ Die Pfaff'schen Irenaeus Fragmente als Fälschungen Pfaff's nachgewiesen. *Texte und Untersuchungen*. 1900. t. V. p. 1—69.

Ali ima tuj još nešto. Dom Cagin je oštrinom, kojoj treba para tražiti, nastavio ispitivati, u kojim se liturgijama prvobitna anafora o kojoj smo prije govorili sačuvala. Tako je sastavio skrižaljku, iz koje se očito vidi, da ta najstarija anafora čini okosnicu, oko koje se zbivaju svekolike promjene u liturgiji Oporuke Gospodnje, u liturgijama etiopskim Spasiteljevoj i Apostolskoj. Iz te skrižaljke se vidi jasno, kako su nastali pojedini, pa i veoma dugi umeci, između kojih teče naša anafora. Radi duljine tih umetaka, ne možemo te skrižaljke ovdje prikazati. Nu zanimivo je kod toga to, što u Oporuci još nema grčke epikleze, dočim se njezin umetak u onim drugim dvjema liturgijama nalazi. Dakle stvar stoji ovako: Latinska i etiopska Statuta donose čist i nepokvaren izvorni tekst, zatim dolazi umetak diptiha u liturgiji Spasiteljevoj, umetak Sanctusa u Apostolskoj i napokon umetak epikleze u Klementovoj. Ova zadnja sadržaje i sve ostale umetke. Ako dakle uzmemo u obzir formule galikanske i rimske; etiopske i sirske, onda imamo ovakav pregled: Da grčka epikleza nije prvobitni i sastavni dio liturgije, svjedoče nam za rimski patrijarkat rimski i galikanski formulari; za onaj antiohijski Oporuka Gospodnja, koja je sačuvana u sirsom prevodu, ali je prvobitno bila napisana grčki; a za aleksandrijski patrijarkat svjedokom su nam prevod u veronskom palimpsestu i etiopski prevod Apostolskih Statuta Dakle tri prvobitna patrijarkata. U tim je patrijarkatima prvobitno opstojala epikleza, ali ne današnja grčka, već epikleza koja svakolika izriče samo molitvu na Duha Sv., da bude pričeš spasonosna vjernicima, a niipošto, da on pretvara kruh i vino u tijelo i krv Gospodnju. Ako dakle postoji epikleza, koja izriče nešto drugoga, onda je to privjesak, koji se ne može svesti na prvobitni smisao epikleze; onda je to zabluda, odnosno tumačenje, koje iskrivljuje originalni tekst u svojoj njegovoj lijepoj jednostavnosti.⁶⁷

⁶⁷ »D' ailleurs est-il seulement une Epiclèse qui ne soit avant tout orientée vers la Communion? Si donc il en est — et il y en a — si, dis — je, il en est où, par surcroît, on rencontre un élément différent, irréductible à cette donnée première, il ne faut pas hésiter à le dire, c' est une interpolation, c' est plus encor, c' st une déviation, c' st le resultat d' une interpretation qui fausse le text originel dans sa belle simplicité native ... Mais,